

Для розвитку цього історичного напрямку варто продовжити дослідження історичної літератури кінця XIX – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991.
URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm>
2. Алексієвець Марія. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. Вип. 5. У 2 ч. Ч. 1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Aleksiievets_Mariia/Ekologichnyi_rukh_v_Ukraini_istorychna_retrospektyva_suchasnist_i_perspektyvy/

Ярослав СЕКО

*Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Тернопіль, Україна
sekoyar@ukr.net*

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ВАЦЛАВА ГАВЕЛА

Вацлав Гавел по праву вважається одним із найвизначніших теоретиків дисидентського руху. Його концепція боротьби з тоталітарним комуністичним режимом найповніше викладена в есе «Сила безсилих» (1978). Вона оперта на морально-етичне підґрунтя, і вибудувана навколо таких понять як «життя в правді» і «життя в брехні».

Попри їх важливість, у межах даної роботи звернемо увагу на загальний світоглядний контекст у якому Гавел розглядав боротьбу дисидентів. Його особливістю стала відмова від економічного детермінізму, що був притаманний роботам марксистів, і протиставлення йому цінності людської ідентичності. Саме з цих ідеалістичних позицій Гавел критикував практику побудови комунізму.

Гавел розрізняв класичну тоталітарну комуністичну диктатуру, характерну для сталінського періоду, та посттоталітарну систему. Згідно цієї класифікації, «нормалізація» – період чехословацької історії після придушення «празької весни», трактувалася як посттоталітарна система.

На цьому етапі, на думку Гавела, дуже виразно помітні сліди глибокої цивілізаційної кризи – кризи людської ідентичності. Він описав свої переживання щодо цього в «Листі до Густава Гусака» – першого секретаря

ЦК КПЧ. Гавел вважав, що діюча політика партії веде до «поступової корозії моральних норм, розпаду всіх критеріїв пристойності й масштабного підриву довіри до таких цінностей як правда, принциповість, щирість, самовідданість, честь і гідність» [1, с. 22].

Витоки цієї кризи бачилися в дегуманізації владою чехословацького суспільства. Йдучи шляхом задоволення матеріальних потреб людини, влада узалежнила людей від себе. А посередністю ідеології створила простір «життя в брехні», перебуваючи в якому люди відмовлялися від власної свободи. Декларуючи «всебічне звільнення людини», влада завела людину в пастку: «Замість можливості самостійно, вільно долучатися до політичного життя країни, вільно розвиватися духовно, людині врешті пропонують можливість вільно обирати, який холодильник чи пральну машину їй купити» [1, с. 20]. Гавел показав роздвоєність політичних гасел, де на першому плані – вишуканий фасад великих гуманістичних ідеалів, а за ним – скромний приватний будинок соціалістичного міщанина». У підсумку, з людини зробили «тупого слухняного представника споживацького стада» [1, с. 20].

Розмірковуючи про кризу людської ідентичності, Гавел показав руйнівний вплив партійної політики на сферу культури. Він писав про те як «кастрація культури» наклала на суспільство різні форми бюрократичного порядку – ідеї «спокою», «порядку», «консолідації», «виведення з кризи», «зупинки розрухи», «приборкування пристрастей» тощо [1, с. 35]. У такому порядку немає життя («порядок без життя»), і його призначення – збереження існуючої влади.

Поняття «життя» стало вузловим у системі Гавела. Воно характеризувалося надмірною увагою до інакшості й різноманітності: «Якщо основний закон космосу – підвищення ентропії, то основний закон життя – це навпаки, підвищення структурованості та боротьба з ентропією. Життя бореться з усілякою стандартизацією та єдністю; у його перспективі не «зоданковлювання», а розрізнення; це неспокій трансцендентальності, пригода нового, заперечення статус-кво; буттєвим виміром його розвитку є постійна таємниця» [1, с. 34].

У іншому тексті – «Політика і сумління», Гавел краще прописав основи власної філософії. Він ввів розрізнення «природного світу» – початкової гармонії та сучасності, з її раціоналізмом та наукою. Саме між цими полюсами відбувається «життя». Сучасність – породження природного світу, але її засади відмінні, і, зрештою, ведуть до означеної Гавелом кризи: «Людина ери науки й техніки сподівається, що покращить життя, оскільки здатна зрозуміти та використовувати комплексність

природи й загальні закони її існування – але саме ця комплексність і ці закони, врешті-решт, трагічно заскочили зненацька й обвели довкола пальця» [2, с. 57]. Отже, людина віддалилася від природи, відмовилася від абсолютного горизонту своєї взаємодії зі світом, відкинула особистий «дооб'єктивний досвід світу». Власну свідомість і совість людина загнала до «вбиральні своєї квартири як щось інтимне, яке нікого іншого не стосується», і, відповідно, позбулася відповідальності. Усе це замінено «фікцією об'єктивності, звільненою від конкретної людяності». Витворені свідомістю конструкти «раціонального розуміння всесвіту» та «історичної необхідності» привели до уявлення про можливість досягнення «загального блага». А досягнення цих цілей у конкретних історичних умовах привело до мільйонних жертв [2, с. 58].

Гавел ідеалізував природний світ, який для нього став своєрідним «золотим віком». Напевно, це було необхідно, адже саме там віднаходилася могутня антитеза сучасності з її шаленим тиском на людину. Саме вихід за межі природного світу призвів до відчуження людини. Цікаво, якщо Маркс проблему відчуження розглядав у економічній площині – відчуженості робітника від засобів виробництва і результатів своєї праці, то Гавел бачив цю проблему у відчуженні людини від себе, свого «я». Це, зрештою, зробило з людини безликого індивіда, котрий став функцією в системі примусу: «Система, ідеологія й апарат відібрали в людини – як владної, так і підвладної – її совість, природний розум і природну мову, а отже, і її конкретну людяність; держави уподібнюються до машин; люди перетворюються на статистичні списки виборців, виробників, споживачів, пацієнтів, туристів або солдатів; добро і зло – як категорії з природного світу, а отже, пережитки минулого – в політиці втрачають реальний зміст; єдиним її методом стає мета, а єдиним критерієм – успіх, який піддається об'єктивній верифікації і, так би мовити, математизації» [2, с. 60].

Розробляючи складну філософську мову, Гавел розкрив глибинні причини слабкості комуністичного проекту. Ця критика в руслі тоталітарних теорій не була чимось надто оригінальним, радше унаочненням чехословацького режиму нормалізації. Та думка Гавела пішла далі. У тоталітарному суспільстві він побачив лише дозрілу версію дегуманізованого суспільства. Але його коріння – в Європі й європейському Заході. Саме там спроектовані основи тоталітаризму – наука, раціоналізм, сцієнтизм, промислова революція, культ споживання, атомна бомба, марксизм тощо [2, с. 61].

Саме тому, на думку Гавела, перед Європою постала дилема реакції на експансію тоталітаризму. Схожа дилема сьогодні розвивається в межах європейських наративів щодо Росії, після розв'язання нею війни в Україні. Тоді ж мова йшла про прийняття тоталітаризму чи повноцінну боротьбу з ним. Ні перший, ні другий сценарій не мали шансу на успіх. Гавел пропонував розглядати радянський тоталітаризм у якості великого попередження Заходу. Ці режими є «авангардом глобальної кризи цієї цивілізації (спочатку європейської, потім європейсько-американської, а пізніше планетарної)» [2, с. 63].

Відзначимо, що Гавелу ще з дитинства було притаманне «прагнення зцілювати світ» [3, с. 13]. У десятирічному віці він вигадав «фабрику добра», а в сорокарічному – одягнувся в тогу пророка Йони, котрий закликав ніневитян покаятися. Він – останнє попередження Заходу. Його, гавеловий досвід, перебування у тоталітарній системі, і, відповідно, отримані прозріння, дозволили побачити те, що самозаспокоєний власною силою Захід вперто намагався не помічати.

Як бачимо, Гавел вийшов на дуже широкі обрії узагальнень. І в цьому контексті варто переглянути домінуючий погляд на дисидентів як антирадянщиків та «агентів впливу Заходу». Дисиденти, принаймні частина з них, це люди, які вилізли на «залізну завісу» і не надто поспішали її перелізти. Вже з висоти вони зачаровано вивчали обрій. Вони дивилися на Захід очима неофітів, але пережите за «парканом» спонукало їх до критичності в оцінці. Східноєвропейське дисидентство чимало успадкувало від колишніх духовних шукань. Тож його етичний пафос багато в чому наслідував «месіанство» будителів та «віру» ранніх революціонерів.

Заочно полемізуючи з Марксом (це найповніше відчутно в есе «Сила безсилах»), а точніше з його східноєвропейськими інтерпретаторами, Гавел шукав відповідь на витворену ними утопію комуністичного суспільства. Він створив іншу утопію «природного світу», повернення до котрого бачив справжнім завданням дисидентів. Якщо сучасні тоталітарні системи були авангардом безособової влади, то боротися з ними потрібно не ракетами, а фундаментальним несприйняттям зла в самій структурі сучасного людства. Це передбачало повернення людини до самої себе і до своєї відповідальності за світ; нове розуміння прав людини і постійне апелювання до них; повсюдний спротив кожному прояву безособової, існуючої поза добром і злом влади. «Найкращий спосіб протистояти тоталітаризму, – писав Гавел, – це просто виштовхнути його зі своєї душі,

з власного середовища, з власної країни, вичавити його з сучасної людини» [2, с. 74].

Таке завдання Гавел вкладав у свою «аполітичну політику». Її він розумів як альтернативу маніпулятивному і технологічному управлінню людьми. «Аполітична політика» мала б стати одним із способів пошуку та віднайдення сенсу життя, втіленням моральності та служіння правді. Така політика бачилася «справді людською», і, використовуючи людські критерії мала б керуватися турботою про ближнього [2, с. 75].

Сила «антиполітичної політики» бачилася Гавелу в площині людської екзистенції. Вона «виростає з серця, а не з ідей». А тому в своїй суті вона різко відрізняється від політичного успіху. Її ефект завжди довгостроковий, прихований і непрямий. Часто він діє тільки в невидимій сфері суспільної свідомості, совісті й підсвідомості. Його прояв у тому, що «одна-єдина безсила людина, яка відважується вголос прокричати правдиве слово, і яка всією своєю сутністю й цілим своїм життям боронить це слово і готова за нього заплатити високу ціну, має, як не дивно, більшу силу, ніж тисячі анонімних виборців, незважаючи на те, що формально вона є повністю безправною» [2, с. 76].

Усі ці кроки, на думку Гавела, є важливою передумовою не лише повалення тоталітарного ладу, але й початку «екзистенційної революції». Саме ця революція, яка немає нічого спільного з відомими людству соціальними революціями, мала б здійснити «моральну перебудову суспільства», або ж радикальне оновлення справжнього співвідношення людини з «людським ладом» [4, с. 127].

У цьому місці утопізм Гавела дійшов до своєї повноти. Услід за Марксом, він проголосив «останню революцію» за якою, певно, мав настати «кінець історії». Цією революцією Гавел прагнув не лише подолати «посттоталітарне» суспільство, але й вийти за рамки класичної парламентської демократії. Вона для нього – «добре перехідне рішення» [4, с. 124]. Гавел писав: «Але прагнути до традиційної парламентської демократії як до політичного ідеалу й піддаватися ілюзії, буцім лише ця «перевірена» форма може надовго гарантувати людині гідне й повноправне становище, було б, як на мене, щонайменше короткозорістю. Поворот політичної уваги до конкретної людини для мене є чимось значно глибшим, ніж поворот до звичайних механізмів західної (чи, якщо хочете, буржуазної) демократії» [4, с. 124].

Якщо Маркс забрів у комунізм, то Гавел вихід своєї «екзистенційної революції» побачив у «постдемократичній» системі [4, с.129]. У межах «екзистенційної революції» ним пророблено основні засади

«антиполітичної політики». Замість формалізації політичних зв'язків і гарантій Гавел проголосив пріоритет «людського значення». Йшлося про реабілітацію цінностей довіри, відкритості, відповідальності, солідарності, любові. Політичні структури мали об'єднуватися не через спільні амбіції, а завдяки «спільному відчуттю сенсовості». Це мали б бути відкриті, динамічні й малі спільноти. Вони виникатимуть «знизу» як результат справжньої суспільної «самоорганізації» під конкретну мету. Вони мобілізуватимуть людей та зникатимуть як тільки мета буде досягнута. Відкидання формалізму в інституційній основі передбачало увагу до неформального лідерства, довіри між учасниками тощо [4, с. 128].

Годі говорити, що така політика навіть в умовах посткомуністичного суспільства була недосяжною. Вона була радше гавеловим ідеалом. Оцінюючи свої філософські пошуки з висоти здобутого досвіду на посаді президента Чехословаччини та Чехії, Гавел відзначав відмінність між філософствуванням окремо взятого громадянина і практичного політика. Але при цьому стояв на своєму: політика мала бути не технологією влади чи технократичним саморухом, грою приватних інтересів чи прагматичних цілей. Її призначення у безкорисливому служінні громадянам. Вона має спиратися на моральний кодекс, «непроминальні цінності людського роду» [5, с. 26].

Гавелова утопія «екзистенційної революції» мала великий мотивуючий потенціал для перебуваючи під тиском влади дисидентів. Але її не варто сприймати в якості програми для дій. Вона була одним із важливих компонентів створення альтернативного до влади середовища, спробою визначити його ціннісні параметри та можливості. І в цьому сенсі вона відіграла важливу роль. З іншого боку, вона виявилася не ефективною після повалення комунізму. Перескочити через ліберальну демократію, як це думав Гавел, не вдалося. У цьому контексті і «антиполітичну політику», і «екзистенційну революцію» варто сприймати в якості індивідуального голосу, який наголошував на пріоритеті цінностей над інтересами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лист до Густава Гусака. *Гавел В. Промови та есеї*. К.: Видавничий дім «Комора», 2016. С. 7–49.
2. Політика і сумління. *Гавел В. Промови та есеї*. К.: Видавничий дім «Комора», 2016. С. 50–78.
3. Žantovský M. Havel. Praha: Argo, 2014. 564 s.
4. Гавел В. Сила безсилах. К.: Чеська бібліотека, 2016. 144 с.
5. Гавел В. Прошу коротко. Розмова з Карелом Гвіздялою, примітки, документи. Львів: ПАІС, 2016. 288 с.